

ЗМІСТ

Кримська неволя

I.....	3
II.....	6
III.....	9
IV	12
V.....	15
VI	18
VII	22
VIII	25
IX	28
X	31
XI	34
XII	36
XIII	39
XIV	42
XV	47
XVI	50
XVII	54
XVIII	57
XIX	60
XX	62

Сагайдачний

I.....	65
II.....	76
III.....	92
IV	100
V.....	106
VI	117
VIII	136
XI	164

XII.....	171
XIV.....	193
XV.....	204
XVI.....	213
XVII.....	230
XVIII.....	240
XIX.....	250
XX.....	260
XXII.....	278
XXIII.....	288
XXIV.....	293

КРИМСЬКА НЕВОЛЯ

I

Весна і літо 1672 року були тяжкою порою для всієї теперішньої південної Росії і особливо для західної задніпровської, або Правобережної, України.

На південному сході Росії, по всьому середньому й нижньому Поволжі, після розгрому ватаг Стеньки Разіна і страти його самого, йшло криваве «втихомирення» нещасного краю важкою рукою боярина князя Одоєвського для науки «грядущим поколінням».

На південному заході — на Правобережній, чи тогобічній, Україні — людність стогнала під страшною кормигою небаченого, небувалого гостя — самого турецького падишаха Магомета IV, з його дикими ордами: Кримською, Білогородською та іншими.

Винуватцем навали на задніпровську Україну Магомета IV та його полчищ був гетьман Дорошенко. Гордий, самолюбний і завзятий, він палав гнівом і на Польщу, яка вважала Західну Україну своєю прислужницею, і на Москву, яка не зважувалася брати його, Петра Дорошенка, під свою високу руку з обома Українами — Правобережною і Лівобережною, — і на Запорожжя, яке не хотіло йти під його оруду. В пориві свого козацького гніву, думаючи дозолити і Польщі, і Москві, і Запорожжю, він, підкоряючись лише своєму палкому темпераменту, раптом оголосив

себе підданим Магомета IV й кликав його на Польщу. Падишаха неважко було спокусити таким запрошенням: Польща відкривала йому і всьому мусульманству широкі ворота в Західну Європу, куди падишахи давно поривались про-братися по трупах Австрії і Венеції, але досі ді-ставали відсіч... Хрест заступав дорогу півмісяцю в його переможній ході на захід...

З ранньої весни 1672 року турецькі й кримські орди стали наводняти Поділля і Волинь. Сам Ма-гомет IV з трьохсоттисячним військом йшов на Кам'янець-Подільський. Це був небачений похід. З владикою правовірних сунули не лише сотні тисяч військ різного озброєння, різних типів і на-ціональностей — турки, араби, ана-толійці, егип-тяни, румелійці, албанці, греки, арнаути, болгари, молдавани, серби, вірмени й черкеси, неоглядні стада в'ючної і нев'ючної худоби, валки возів, ка-рет, риплячих на весь степ гарб, але й цілі пере-сувні містечка наметів, мечетей і ліси бунчуків хвостатих, корогов та прапорів. Разом з ними йшли з криком, плачем і лементом цілі ватаги по-лонених, переважно жінок, дівчат і гарненьких хлопчиків та дівчаток.

Нищівним ураганом пройшли ці орди до Ка-м'янця — першого укріпленого пункту західно-цивілізованого світу... Крики «алла!» скрізь луна-ли в повітрі, як зловісне крякання зграй круків і орлів-стерв'ятників... Від тупоту та іржання ко-ней і ревіння стад стогнали степи й ліси.

Кам'янець не міг протистояти страшним силам падишаха: він був узятий і сплюндрований, — над зламаним хрестом піднісся півмісяць.

Ось як, кількома словами описує український літописець цю навалу: «Того ж года, на непре-станное Дорошенково желаніе помочи од турка,

сам турецький цар, ілі султан, прийшов під Кам'янець-Подольський, куда приспіли й хан з Дорошенком. І по двох неділях граждане, що без війська були, Кам'янець турчину оддали августа 18 дня, де для в'їзду султанова, очищаючи місто, із гробов людей мертвих вибирано і вні города вивожено, і по вулицях, де було болото, із ікон церковних мости ділано в присутствії Дорошенка-властолюбця. І там же з костьолів і церков мечеті пороблено, і хрести і дзвони низвержено, только три церкви собі русь випросила, а армени одну. І оттуда цар турецький везіра, і хана, і Дорошенка з військом посилав городи розоряти, а людей в полон брати... І тогда з України польської жовніри, всі, що при Ханенку були, до короля помарширували; но наказного Ханенкового тогда уловивши, Дорошенко убив...»

Другий літописець ще похмурішими барвами змальовує той тяжкий час для Правобережної України. «Того ж літа, — каже він, — турчин зо всіма військами рушив під Кам'янець, розказавши і ханові кримському к собі їти. Отже, хан кримський, зійшовшися з гетьманом Дорошенком, тягнули мимо Ладижин на Батог. І там гетьман Ханенко і рейментар пан каштелян подляський мали потребу з оними, але ж, їх сили великі не додержавши, мусили уступати до Ладижина із шкодою. А хан і Дорошенко, не займаючи Ладижина, з військами потягнули просто під Кам'янець до турчина, де і турчин присягнувши, Кам'янець найшовши не в готовності, бо війська з Кам'янця вийшли на той час були, на прохання міщан, бо не сподівалися того приходу турчинового. Неділь тільки зо дві держалися, але знати вже божеський гнів наступив, бо пороху в цекгаузу запалились, там багато замку викидало.

Отже, Кам'янець здали авгу́ста 18, де і сам турчин, маючи там в'їхати, приказав, аби умерлих з склепів вибрано і за місто вивезено, що зараз учинено: всіх умерлих та з склепів, яко і з гробів, викопувано і за місто вожено, а образи божі, беручи з костьолів і церков, по вулицях мощено, по болотах, по котрих турчин в'їхав у Кам'янець і його підданий, незбожний Дорошенко-гетьман. Не заболіло його серце такого безчестя образів божих задля свого нещасливого дочасного гетьманства! І того часу мечеті з костьолів і церков починено, з фари самому цареві турецькому... І в Кам'янці турки усі дзвони поскидали і порозбивали, а інші Дорошенко побрав, також і хрест ніде не вдержався — поскидано...» К

Літописець каже про церкви, ікони, хрести... А що було з людьми!..

II

— Гетьман їде! Гетьман їде! — пролунало у натовпі кам'янецьких обивателів, які з гіркотою і тривогою дивились, як юрби татар і турків з кирками, мотиками й лопатами в руках вирівнювали дорогу і лагодили місі через проваля, що відокремлювало місто від фортеці.

— Який гетьман! Ханенко — польської сторони? — запитували інші.

— Е! Де там Ханенко! Ханенко з панамі ляхами, з Лянскоронським та старостою Потоцьким п'ятами накивали з Кам'янця нашого.

— А! То це потурнак — Дорошенко...

— Він... Зовсім побусурманився... і не запеклося кров'ю його серце, дивлячись, як домовини

наших батьків викопували та образи в грязюку кидали.

— Хто ж це з ним, молодий, збоку?

— А Мазепа ж — писар.

— А! Чули: цей, кажуть, м'яко стелить...

1 Із «Літопису Самовидця», за прекрасним виданням Ореста Левицького (Київ, 1878, стор. 114—119, 273—274). (Прим, автора).

Це вони говорили про двох вершників, що спустилися від фортеці з гори на міст. Один з них був чорнявий, кремезний чоловік з понурими вусами й чорними неморгаючими очима, в розкішному кунтуші і в невисокій шапці з пером. Це був Дорошенко. Другий, молодий, білявий, з лагідними сірими очима й по-польськи «закренцоними» вусами — Мазепа, який почав уже робити собі кар'єру.

— Під Москвою нам бути не з руки, — тихо говорив Мазепа, гладячи гриву свого коня.

— Звісно, воно правда: батько Хмельницький схибив, — задумливо відказав Дорошенко.

— А твоя милість поправить справу, — підлецувався Мазепа.

— Та крові це багато коштує.

— Так... без крові й зуб не випадає... Але ж твоя милість який зуб у Москви вирвеш...

Дорошенко суворо опустил очі і нічого не відповів.

— А жити під турчином — не те, що під Москвою: у турчина — як у бога за дверима, а в Москві і за дверима в лабетах, — продовжував підлещуватися нечистий.

Дорошенко якось сердито смикнув правого вуса донизу.

— Та он і хан кримський — чим не пан? — дивлячись убік, пробурчав він. — Той же цар, у Москви данину бере, а не те, що їй дає...

Кримці й турки, що рівняли дорогу, побачивши гетьмана, перемовлялись між собою і віддавали шану. Дорошенко привітно кивав їм головою, а Мазепа жартував по-татарськи, і татари відповідали йому веселим сміхом.

— У! Собачі сини! — крізь зуби процідив один із кам'ячан.

— Потурнаки прокляті! — кинув другий.

З натовпу, кам'ячан вийшов старий, одягнений в добру синю свитку, і, наблизившись до Дорошенка, що саме проїжджав мимо, зняв шапку.

— Ясновельможний пане гетьмане! — мовив він. — Зроби ласку твою.

Дорошенко спинив коня.

— Що тобі треба, старий? — запитав він скоромовкою.

— Змилуйся, панеї Накажи церков не грабувати й вад образами не глумитися.

Похмуре обличчя гетьмана потемнішало. Він ще сердитіше смикнув себе за вуса.

— Це не моя воля, — якось чи то з досадою, чи то з прихованим соромом відповів він.

— Як не твоя, паночку! — заблагав старий.

— Не моя: це воля пресвітлої султанської величності, — відрізав гетьман.

— О боже ж наш! Боже!

— Його пресвітла султанська величність карає ваше місто за ваші провини, — поквапився пояснити Мазепа.

— Які ж наші провини, паночку!

— Ви противились волі падишаховій...

У цю мить неподалік залунав кінський тупіт і дитячий крик.

— Мамо! Мамо-о-о! — одчайдушно голосила дитина. Всі озирнулися. Понад проваллям, через яке був

перекинутий фортечний міст, вузькою сте-
жкою скакав татарин із сагайдаком та стрілами
за плечима; однією рукою він обхопив дівчинку
років десяти, а може, й трохи менше, яка пруча-
лася на сідлі, намагаючись вирватись. Дівчинка
була чарівна: золотисте, як червонне золото, йо-
лосья її горіло на сонці, біле личко, чорні дугою
брови, біла, вишита червоним сорочечка — вся
вона здавалась якоюсь квіточкою.

— Мамо! Мамо! Ой мамусенько!

За татариним, одчайдушно ридаючи, бігла
жінка.

— Рятуйте, хто в бога вірує! — голосила вона. —
Татарин дитину вкрав! О-о! Рятуйте! Рятуйте!

Дехто з кам'ячан кинулись було навперейми
хижакові, але він стиснув острогами коня й ви-
хором помчав, лишивши за собою тільки клуби
курави.

Нещасна мати, знесилена впавши на землю,
билась і ламала руки.

Дорошенко й Мазепа, скориставшись із зага-
льної метушні, непомітно зникли у звивистих ву-
лицях міста.

III

Стояла тепла, суха чудова осінь, яка тільки
може бути в Криму.

В Крим, через Перекоп, повертались два тата-
рських загони — один з-під Кам'янця, другий
з-під Полтави. Обидва загони везли багату здо-
бич. В'ючні коні вибивались із сил під тягарем
всякого награбованого хижаками добра, яке бід-
ним коням звалили на спину. Із саков і мішків,

перекинутих через їхні спини, виглядали барвисті тканини, дорога сукняна й шовкова одежа, хустки, килими та інше, прикрите від пороху та дощу кошмами. Там же побрязкував золотий, срібний та мідний посуд, келихи, чарки, блюда, оправи з ікон та церковні чаші. Інколи поверх всього цього виглядала й похитувалася з боку на бік гарненька голівка дівчинки або хлопчика: це їдуть юні полонянки в невідому чужу сторону, в кримську неволю... Маленькі їх ніжки притомились в далекій дорозі і від туги за рідним краєм, за матерями, з якими їх розлучила неволя, і от «добрий» татарин посадив їх на коня, на в'юки награбованого — «добрий» заради того, щоб здобич його не захворіла в дорозі, не спала б на красі й ціні на невольницькому ринку, а то коли б і зовсім не померла.

Тут же йшли невольники — полоняники й полонянки: молоді хлопці й дівчата, молоденькі жінки, здебільшого подолянки та волинянки; біля деяких молодих матерів бігли діти — це, значить, захоплено всю сім'ю в полі, а батько чи вбитий, чи безвісти пропав. Між полоняникам переважають показні люди, здорові — ці підуть по найвищій ціні на людському ринку. Деякі з невольників ідуть пов'язані до аркана, гуртами, а інкр-ли й закуті. Більш спокійні, мабуть, ідуть вільні. Жінки також ідуть не на шворках. їх особливо пильнують хижакі, добре доглядають, щоб у дорозі не захворіли, не змарніли, не втратили краси, словом, аби не подешевшали... їх і годують краще, і від негоди та сонця укривають, так само, як і гарненьких дітей...

Самі татари йдуть і їдуть поодиноці: їм тепер остерігатися нема чого — на своїй землі... Перекоп уже пройдено; Ор-Богازی і Ор-Капі лишилися

позаду; он праворуч синіє, безкрає Чорне море, а прямо — безмежне морестепу, серед якого подекуди височать могили. Воно впирається у відроги зелених, ледь синіючих» вдаліні кримських гір.

Позаду йдуть череди худоби й табуни коней.

Степ після дощу вкрився другою розкішною зеленню. Ціле море квітів розстелилось і праворуч, і ліворуч, і прямо перед очима. Блакитні дзвоники, гіацинти — ніби розкішний килим кинутий на степ могутньою рукою. Маки й тюльпани таких яскравих кольорів, які вміє створити і розмалювати лише щедre південне сонце, немов сперечаються між собою розкішню і красою.

Чарівний край, гарне небо, чудове море, божественний степ!... А люди, що йдуть по ньому, відчувають себе нещасними далеко від свого неба, від своїх степів...

Он іде невеликий гурт полоняників: один уже літній, але здоровий чолов'яга, в обідраному вбранні московського воїна, вже напівсивий, він з цікавістю придивляється до стеду, до далеких гір, начебто він додому вертається; поруч з ним чарівна з вогненным волоссям дівчинка — та, котру в Кам'янці татарин украв на очах у її матері, Дорошенка та Мазепу; поряд з вдми — парубок, з високо підстриженим чорнявим чубом, в білій сорочці, й широких українських штанях, і дівчина в червоній запасці і з чорною косою... Воїн часто поглядає на маленьку свою супутницю...

— Що, дівонько, не стомились ножки? — ласкаво запитує він дівчинку, золотокоосу подоляночку, гладячи її золоту голівку. — Стомились? Га?

— Ні, дідуню, — відповідає дівчинка, підводячи на нього свої великі, чорні, сумні, очі.

— А про матінку та про батенька, дівонько, ти не журися: подожди трошки... я старий горобець,

бував у полоні, знаю їх порядки... Ми з тобою уті-
чем, їй-пра, дівонько!

Дівчинка сумно всміхається і боязко поглядає
на татарина, що йде віддалік.

— А ти його, горбоногого дівонько, не бійся, —
киває він на татарина. — Він, як сова, нічого не
розуміє по-нашому... бач, тільки баньки витріщає...

Татарин дивиться на дівчинку і всміхається.

— Бач, теж зуби шкірить, собака!

Татарин ще більше шкіриться на дівчинку; він
милується чарівною дитиною...

IV

— І ви тож носи-бо не вішайте, — звернувся
балакучий воїн до дорослої дівчини й до пару-
бка. — Я цей полон знаю, адже не в перший раз...
Моє дело старе — скрізь бував, усе видав... Узяти
мене вперше у полон ці ж чорномазі, кримська
татарва, годов тридцять тому загоном і одвели
в місто Кафу. Ну й городище! На ринку нашого
брата, полоняника, що телят череда — сила-си-
ленна!.. І працював я в Кафі на каторзі з нашими
таки московськими та черкаськими людьми ро-
ків з десять. А в Кафі на ринку тому купив мене
один турчин і повіз морем до Царграда, а в Цар-
граді проданий я був в Анадольську землю,
а з Анадольської в Кизилбашську, і був я, діточки
мої, побусурманений: по середах і п'ятницях
і у великі й малі пости м'ясо і всяку скверну вжи-
вав... А на все це наплювати!... А в Анадолії пра-
цював у вірменина а городі і веру тримав вірме-
нську — до нашої православної трохи подібна —
і проскуру вірменські споживав, тільки ших

вірменський не сповідав, а в татарви по-татарськи молився в шапці, — всього бувало... А з Кизилбашів продали мене до самих фараонів, і у фараонів я жив, і по-фараонськи ходив і їв — ото диво! Наплювати на все!.. А у фараонів відбили мене шпанського короля німці-дуки, а дуки-німці продали мене францовським німцям у францовську землю, а у францовській землі я у папезного ксьондза¹ бував і секрамент² їх куштував — що мені! Наплювати! Свого бога, Миколая-угодника, я не забував... А францовські німці дали мені пам'ятку на папері, і виїшов я із францовської землі вольно, і по-францовськи і по-турецьки балакано і пісні співано... А відтіль пройшов я в цісарську землю, а з цісарської землі на Аршав-місто, а із Аршава-міста в Київ... Так-то, дітоньки, всього бачено... Не пропадем і тепереньки...

Сонце хилилося до заходу. І в'ючні коні, і полоняники, і самі татари, видимо, притомились. Час би й на спочинок стати. Золотокоса подоляночка, яка увалено слухала невтомного москаля, йшла мовчки, часом оглядаючись назад.

— Чого, дівонько, оглядаєшся? — ласкаво запитав її москаль. — Чи батенька з матінкою чекаєш з родної стороники?

У дівчинки навернулись сльози на очі... От-от покотяться з прекрасних очей на чужу землю.

— Не плач, дитинко, — втішав її жалісливий, москаль. — Ще побачимо батенька з матінкою, їй-пра, побачимо... Я тебе на руках винесу із полону...

І він знову гладив її по голівці...

¹ Папського ксьондза (польськ.).

² Причастя (лат.).

— А як був я в Кафі на каторзі, — продовжував він теревенити, мабуть, намагаючись відігнати тугу і від себе, і від своїх супутників, — як працювали ми в Кафі, так навчили мене ваші черкаські полоняники одної пісеньки... Ну й пісня ж, я вам скажу!.. Це про те, як наприклад, сказати, пісня, як татарва в полон узяла волиночку, — ось таку дівоньку, як і ти, — звернувся він до своєї маленької супутниці.

У дівчинки й самої давно бриніла на серці ця пісня: їй часто співала її мати...

— Ну й пісня ж! — правив своєї балакучий москаль і тихенько заспівав її, безбожно перекручуючи на московський лад українську мову пісні:

*Як із-за гари-гари,
Із-за темного лесу
Татарва набігає,
В полон валиночку забирає.
А у валиночки каса
Із залатого воласа...*

— От все одно, що твоя, дівонько.

І він доторкнувся рукою до золотої голівки дівчинки. Найближчий татарин йшов мовчки, добродушно й ласкаво поглядаючи на своїх полонених і найбільше на дівчинку: нехай-бо не скучують — з ціни не спадуть.

І москаль знову заспівав, лукаво поглядаючи на татарина, ніби кажучи: «Бачиш, сучий сину, й не думаємо втікати від тебе — пісні співаємо...»

*У валиначки каса
Із залатого воласа
Темний бор освітила,
І зеленую дубраву,
І битую дарогу.*

*За нею в погоню Батенька її.
Кивнула-махнула
Белаю рученькай:
— Вернися, родненькай!
Вже мене ти не віднімеш,
Сам марна загинеш:
Занесеш галовоньку
На чужу сторононьку,
Занесеш ациці
За турецькі границі...*

В цей час у передньому загоні пролунав сигнальний ріжок. Йому відповіли інші ріжки із різних кінців. Всі разом ніби стрепенулися.

— Баста — привал! — сказав москаль, лукаво підморгуючи своєму татарину. — Аллах-керім! Алла-ла! Знай наших!

Татарин зовсім по-дружньому оскирився і показав на небо і на землю, повторюючи: — Алла-алла...

V

Стали на спочинок попід високою могилою, де поблизу було викопано в невеликих видолінках кілька криниць. Коней розв'ючили. І татари, і їх полоняники збиралися гуртами, рвали суху траву та колючки, збирали кізяки й зносили все це на купи, щоб розпалити вогнища на ніч і приготувати собі та полоняникам вечерю. Москаль тягав усякий сухостій оберемками і складав у тому місці, де поруч з подолянкою в червоній запасці сіда відпочити його маленька золотокоса дівчинка.

Степ ожив, не зважаючи на те, що вже смеркало. По всій рівнині, куди тільки око сягало,

блукали строкаті гурти людей, череди худоби й табуни коней, — людський гомін, кінське ір-жання.. Небо темніло. Подекуди починали вже спалахувати й гаснути вогники. Над морем і на морі лежали багряні смуги вечірньої заграви. У повітрі чути було гучний клекіт орлів, що запі-знилися й зараз вертали в свої неприступні нетрі та на скелі. В траві сюрчали і без угаву кували свою одноманітну пісню трав'яні коники. Сумно заграв на сопілці пастух біля волового стада. Було чути людське завивання — довга, нескін-ченна й тужлива, як чужина, татарська пісня...

Москаль приволік і звалив до ніг своєї улюбле-ної дівоньки останній оберемок сухоостою і кізя-ків, а потім дістав з-за пазухи жмут свіжих квітів.

— Ось тобі, дівонько, квяточка, лазореві, і але-нькі, і сині, побався ними, дитятко, — люб'язно презентував він квіти своїй улюблениці.

Дівчинка взяла квіти, з сумною посмішкою помилювалась ними й відділила частину сусідці.

— А я ось вогнище розкладу на ніч: воно добре, тепленько, — клопотався невгомонний москаль.

До них підходили інші полоняники, й татари. Москаль заводив розмову з усіма: хто, як, звідкі-ля, де попався? Хитав головою, охав, прицмоку-вав губами, втішав... Він був наче вдома; з усіма за дорогу встиг перезнайти, називав на ім'я... Він і татарам, здавалось, був другом: кому підморгне, посміхнеться, поплескає по плечу, скаже: «Гей ти, Гирейка! Якши! Чурух-су... яман-коба... кизил-якши! Який посміхнеться, теж ска-же «якши» чи інше слово, другий нагайкою стьо-бне, — москаль почухається, побурчить: «Бач, ля-дина! З ним жартуєш, а він — на! —б'ється!..»

Татари роздавали вечерю полоняникам — по шматку хліба й баранини. Москаль розпалив

вогнище, віддав половину свого шматка баранини дівоньці.

— На дівонько, попоїж м'яся.

— Я, дідуню, не хочу.

— Як це так — не хочу, жуй помаленьку.

Степ укрився мороком ночі, лише вогнища мигтіли по рівнині та рухались тіні татар: це вони зв'язували та заковували на ніч ненадійних полоняників.

Прийшли і до москаля з невеликим залізним ланцюгом. Він спокійно простягнув ноги.

— На, Гирейка, куй.

Його закували. Він з посмішкою глянув на ланцюг, на татарина.

— Якши, брат Гирейка... Закував конячку — якши?

— Якши, — була відповідь.

Для бранок татарин приніс кошму, щоб вони накрилися нею, бо вночі було холодно і випадала роса. Москаль накинув на дівчинку свій каптан.

— В ньому тепло тобі буде спати, дівонько, — пояснив він.

Ніч остаточно спустилася на рівнину. Деякі вогнища, маленькі, гасли, інші сильніше розгорялись, і навколо них видно було червоні від полум'я обличчя хижаків, — вони розкошували в своєму рідному краю після такої довгої відсутності.

Москаль знов завів мову про те, як він жив у Кизилбашській землі та у фараонів, як він пройшов «скрость» весь світ, і як скрізь живуть такі ж самі люди, і які в них чудернацькі порядки, і як для нього все нецікаве було, все байдуже — плювати на все... До всього він звик, до всього при звичаївся, тільки скрізь потихеньку своєму богові молився, московському Миколаєві, — хрестився двома пальцями...

Дівонька сиділа біля москаля, не спускаючи з нього очей. За дорогу він встиг так прихилити її до себе своєю добротою, ласкавістю, увагою і завжди веселим настроєм, що дівчинка не відходила від нього і з ним нічого не боялась. Він замінив їй батька, і матір, і батьківщину.

— А де ж вас, дідуню, татари взяли? — запитала вона.

— Да мене вони, сучі діти, в степу зловили... Окольнічий, князь Григорій Григорович Ромодановський, мене з вістями послав у Запороги, так вони, гаспиди, і застукали мене... Товариші мої втекли, а мене от застукали, наче вовка у полі... Отак бува! Ми з тобою, дівонько, ноги на плечі та й подамося, аж гай зашумлть...

Вогнище погасло. Подоляночка, слухаючи нескінченні розповіді дідуня москаля, заснула, зігрівшись під його каптаном...

— Ну спи, дитятко, — перехрестив він її і сам скрутився біля неї калачиком.

Дедалі тихіше ставало навкруги. Гомін вщухав. Чутно було тільки, як коні форкали, жуючи траву. Подекуди між погаслими вогнищами нікали тіні, — це ходила татарська сторожа, що назирала за полоняниками... Невдовзі заснув і москаль, замріявшись про далеку Москву...

Так провели полоняники свою першу ніч у Криму...

VI

Перед нами Кафа — всім відома, безсмертна Кафа, колись, ще за півтисячоліття до нашої християнської ери, гордість класичних, мілетських

греків, Кафа, в якій лунала колись мова Гомера, Перікла, Софокла, Еврі-піда і Демосфена, Кафа, згодом гордіагь генуезців і потім турків і кримських ханів. Кафа, із сотисячним своїм і пригнаним населенням, з яйбагатшим у світі портом і гаванню, загаченою торговими та військовими кораблями і галерами, Кафа, з її грізними мурами, баштами та бійницями, з розкішними палацами, садами, фонтанами і водогонями... Багаті мечеті з високими, аж під небо, мінаретами... Ясне блакитне небо, перекинута над іще блакитнішим — блакитнішим до чорноти й зелені морем.

Нестихаючий стогін стоїть над містом, не стогін серця, що болить і ниє, а безладний стогін — могутнє дихання життя, говір десятків тисяч людських горлянок, і справжній стогін, стогін невольників і їх кобзарів, що ридають на галерах, в гавані про свою тугу за рідним краєм, за вільним життям... На мечетях і мінаретах, в тіні карнизів і віконець, стогнуть голуби...

Перед нами та Кафа, яка гриміла в XVII столітті під іменем Кучук-Стамбула, малого Стамбула, чи Крим-Стамбула, як найбагатший невольницький ринок у світі...

Світанок. Величезний ринок, по краях якого височать мечеті й горді мінарети, повний невольників, яких тільки-но привели два татарських загони з Московської Русі, з Поділля, з Волині, із Польщі й Червоної Русі. Нещасний живий товар сидить і стоїть гуртами. Бородаті покупці — турки, вірмени, кримці — ходять від гурту до гурту, прицінюються, вишукують дужих робітників і гарних дітей та жінок... Ті із соромом і плачем ховають свої обличчя від неситих очей азіатів... Діти ховаються за старших...

А кругом — розкіш будівель, грайливі фонтани, синє чарівне море майже біля самих ніг... Натовп усе суне і суне на цей ринок, на це дивовижне, чарівне й жахливе видовище...

Талановитим пензлем змальовує подібний ринок один здібний український письменник: «Поважні бородані в білих, кармазинових, зелених, строкатих чалмах і різнобарвних шовкових каптанах; темношкірі африканці в червоних, як жар, фесках, куртках, шароварах, сяючі золотими басаманами, зброєю і дикими своїми очима; мальовничі азіатські рицарі на гарно прикрашених конях хизувалися, як дорогі квіти в занедбаному саду, серед голосистих носіїв і невольників, що побрязкували кайданами, серед в'ючних верблюдів, мулів, ослів, волів і гарб. А південне сонце, яке в цьому благодатному кліматі ніколи не заступають хмари, яскравими білками й різкими тінями підкреслює буйну рослинність, східну архітектурну строкатість, безладне нагромодження азіатського побуту, розкішне вбрання, брудне лахміття й веселі обличчя кримців, адзамуланів, ізогланів, яничар, спагів, позолочених євнухів і сумні постаті невольників...»

А он там, у гавані, на синяві моря, погойдуються галери-каторги, і на них мають настр; вітрі козацькі чуби, — це бідні невольники, голі до пояса, прикуті до сидінь, гребуть важкими веслами й прислухаються, як на березі кобзар уже нездатний до роботи, плачем невольниць-ких дум заробляє собі шматок хліба, забувши уже й думати, після сорокарічної неволі, про повернення на любу Україну. Кобзар голосно, з глибоким сумом не слізьми плаче, а серцем ридає про те, як «на Чорному морі в святую неділю на проклятій галері-каторзі не сизії орли заклекотали, а бідні,

нешасні невольники у тяжкій неволі застогнали, на коліна ставали, руки до неба підіймали, кайданами бряжчали, господа милосердного слізною благали: «Дай нам, господи, дрібен дощик із неба, а буйний вітер із Низу — то чи не зніметься на Чорному морі буря велика та чи не вирве вона якорів з турецької каторги: бо тая каторга турецька бусурманська так нам доїла, біле тіло козацьке молодецьке до жовтої кості постирала...»

І слухають цей стогін кобзаря ті невольники, що працюють в гавані на каторзі, та он оті новенькі, що сидять на ринку — хто в затінку кипариса, хто на самому пригріві — і тихенько плачуть...

І поруч з цим — «нестихаючий стогін голубів у затінку мінаретів і кипарисів (говорить той же письменник, що зганьбив своє славне ім'я); заклики правовірних на молитву вторять їм з мінаретів; різномовний гомін натовпу І пронизливі звуки базарної музики з різкими вигуками співців, розрахованими на міцні нерви, — все разом складало нестерпний концерт серед пишної і дикої сцени...».

І під цей потік звуків, що крає душу, під стогін голубів, не НАШИХ, а східних, які справді стогнуть, а не туркочуть, сивий кобзар веде далі свій епічний плач, від якого серце обливається кров'ю: «А паша турецький бусурманський по ринку походжає, той плач невольницький зачуває, на свої слуги, турки-яничари, зо зла гукає: «Гей ви, турки-яничари, про невольників добре дбайте, по три пучки тернини і червоної таволги набирайте, бідного невольника по три рази в одно місце затинайте...»

А під цей стогін, сльози, вигуки торг на ринку йде своїм звичаєм...

VII

Біля фонтана, в затінку кипарисів, уже знайомий нам татарин, на ім'я Гирейка, мальовничо розмістив свій товар: попереду на кошмі сидить золотокоса подоляночка, вкрадена на очах у Дорошенка і Мазепи; сорочечка на ній чистенька сама вона вся вимита, на засмаглій шийці яскріє намидто й коралі; золоте волосся, розпущене по плечиках, так горить, ніби тонкі нитки із червоного золота; поруч з нею дівчина у червоній за-пасці; вона також причепурена, і її чорні, аж сині коси пишно спадають на плечі й на спину; за ними — москаль, що байдуже дивиться на строкатий натовп і з ніжністю переводить погляд на свою улюбленицю дівоньку, і парубок з високо підстриженим чорнявим чубом.

До цієї живої скульптурної групи підходить бородатий турок з лагідними очима і в багатому вбранні: яскраво-зелений, прикрашений золотими басаманами халат, кинджали і пістолі за поясом, персні та каблучки на пухлих пальцях — все так і горить на сонці. Погляд його одразу падає на золоту голівку, на вродливе злякане личко та так і впивається в дитину. Потім він скидає очі на дорослу дівчину, на парубка і на москаля... Москаль дружньо осміхається.

Починається торг. Покупець насамперед зупиняється на дівчинці. Продавець Гирейка, бачачи, що багатий покупець захоплений красою дівчинки, стоїть на високій ціні. Покупець ску-питься, присікується...

— Бач, диявол, — мурмотить вголос москаль, — каже, тільким, бач, худа дівонька...

Продавець не поступається, стоїть на своєму; покупець сердиться — обидва говорять разом, розмахують руками.

— От дияволи! — мурмоче москаль. — Роздягнути тебе хочуть, дівонько.

Дівчинка паленіє, закривається руками. Сльози навертаються їй на очі...

Покупець наполягає, щоб роздягнути дівчинку: йому не можна не бачити всього її тіла, а то може переплатити — купити з якою-небудь вадою...

Гирейка починає розв'язувати сорочку у дівчинки; вона не дається, плаче, кидається до свого дідуня:

— Ой дідуню! Ой, соромно!

— Ні, ні, нічаво, дитятко, — заспокоює її москаль. — Він нічого — не чіпатиме, тільки оком накинє, так, трошки, чи чиста ти тільцем, ягідко.

Дівчинка все-таки не давалась, плакала:

— Ой мамо! Мамо! Оо!

— Дівонько! Дитятко! Крихітко! Не бійся, золота моя! — умовляв її москаль.

Насилу зняли з неї сорочку. Голе тільце, наче виточене, так і сяйнуло перед здивованими очима покупця.

Навіть сторонні люди ахнули: таке чудове було тільце дитини-невольниці...

Покупець здався, і зразу ж вдарили по руках. Дівчинку було продано в гарем багатого паші.

За дівчинкою розпочався новий торг: паші, як видно, сподобалась і доросла українка, вже готова красуня, в яскравій запасці і з розкішною чорною косою. На щастя для неї, тут не довелося виставляти цікавий товар напоказ: чорнооку українку не роздягали до голого тіла, а лише обережний і розбірливий покупець пильно оглянув її постать, бажану повноту й округлість, до дечого

з посмішкою доторкнувся, незважаючи, на опір дівчини, яку заспокоював москаль: «Нічого-бо, красуне, нехай помацає трошки, без цього ж не можна: товар оглянути треба, прикинути... не соромся, красуне...»

Вдарили і тут по руках. Покупець витяг із кишені широких шароварів замшевий кисет, гаптований шовком та бісером, задзвонив золотом, став відраховувати умовлену плату... Але в цей час до нього наблизився москаль...

Ваша милість! Сундук Премудрості! Паша-батьюшка! — скоромовкою залебедів він. — Купи й мене! Якши, сундук премудрості! Купи, рідний!

Паша здивовано глянув на нього, потім на продавця. Москаль і до нього приступив, благав, щоб він і його продав разом з дівонькою, що без нього вона пропаде, що сам він здоровий, працювати може і в дворі, і в саду, і воду носити, і коней напувати, й чистити — все може... Він, мішаючи російські слова з татарськими і турецькими, перекручуючи все на московський лад, пояснював, що кращого паші робітника і не потрібно, що він тридцять років жив у неволі, всяку невольницьку роботу знає, як свої п'ять пальців. Він, нарешті, спустив з плечей сорочку, показував, які у нього сильні плечі, руки, груди...

— Купи, паша! Купи, сундук премудрості! От бачиш, який я — бик биком, якши! Алла!... Та я твоєї милості за десятьох працюватиму, і пісень співати буду, й танцювати на догоду твоєї милості... Он я який! Колесом перед тобою ходитиму...

І він, взявшись у боки, почав витанцьовувати, і присвистувати й приказувати:

*Хвіст витяг,
ніс зав'яз,*

*Ніс витяг,
хвіст зав'яз.*

Паша і Гирейка реготали немов божевільні. Навколо зібрався люд, усі з цікавістю дивились на цього незвичайного уруса. Він раптом перемінив тон і сильним голосом задзвонив, як дзвонять в Москві в Івана Великого:

Отець Яків! Отець Яків! Чи вдома піп? Чи вдома піп? До утрєні дзвін, до утрєні двін Тілі-тілі-тон! Тілі-тілі-тон!

Весь ринок був вражений, плескав у долоні, дивувався, звідки це взявся небачений дервіш. З усього майдану і з пристані зібралися татарчата. Всі покупці кинули свій торг і підійшли до Гирейкових невольників...

Доля москаля була вирішена: паша купив і його разом з двома гарненькими полонянками.

VIII

Минуло багато років.

Дорошенко, який довго верховодив Західною Україною, то віддаючи її туркам і татарам, то торгуючись за неї з Москвою і з Лівобережною Україною, тепер уже не верховодив нічим, а сидів у московській неволі — в селі Ярополчому, Волоколамського повіту, хоча й з почесним званням воєводи. Мазепа, своїм звичаєм, зрадив його і перейшов на бік його ворога, гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, щоб і його потім утопити в ложці води. Лише зрідка згадували вони про пограбований через них турками Кам'янець, про золотокошу україночку, що пручалась на сидлі у татарина...

Замість них на Задніпровській Україні верховодив уже Юрась Хмельницький, якого султан випустив із чернецької келії й неволі і, замість чоток, дав йому до рук гетьманську булаву для того, щоб він, Юрась, підкорив під ноги найяснішого падишаха всю Україну і титулувався б так: «Я, Григорій-Гедеон-Венжик Хмельницький, з божої ласки ксьондже руський, сарматський і гетьман запорозький».

Два літа — 1677 і 1678 року — водив Юрась величезні полчища татар і турків під Чигирин, прагнучи здобути собі цю фортецю і столицю Правобережної України.

Ось як мальовничо і образно описує самовидець цей Юрасів напад на Чигирин у 1678 році: «Турчин, жалюючи торішнього в войську убитка і безчестя (в минулому році Юрася відбили з-під Чигрина з великим» втратами), виправив уже великі войська турецькі й татарські з вейзіром Мустафою под Чигрин, котрі, пришедши іюля 8, доставали Чигрина многократними приступами, і стрільбою, і гранатами, і подкопами, і всякими промисли довго. Однак ж і войсько, під командою Ржевського і Коровки, мужньо неприятеля од стін градських стріляючи, одбивали і, з города вибігаючи, в шанцях яничарів били і живих ловили. Войська ж государські в Вужині діждавшись князя Булата з калмиками і донськими козаками, коли рушили далі, то на переправі Ятисірки з Каплан-пашею цілий день войну страшную іміли до ночі. Рано же переправившись, сильно еше под горою (з котрої турки пушками на них стріляли) принуждені биться до ночі ж, а вночі виправили Василя Дуніна-Бурковського, полковника черніговського, к Чигрину, придав і великоросіян чимале число, котрі, не дійшовши

верха гори і смутившись, стрільбою ж своєю возбудили турків так, що стали на обоз козацький з армат паки жестоко палить, і чрез цілий день баталію одправляючи, еше мусили заночувать: але в суботу, пішовши лавами, турків з гори збили і гармат 27 взяли. Однак турки, оглянувшись, що погоні за ними нема, на полі, аж до обозу, москву і козаков рубаюче, гнали; токмо єдин полковник великоросійський, як окидався рогатками і удержався, так до нього і всі войська з обозу притягши, весь день той з турками воювались, котрі, убоївшись великих сили государевих обидвох народів, за Тясьмин перейшли. Войська ж государеві, приступивши к Чигрину, над бором коло озера цілу неділю празно стояли, чим підбадьорившись, турки почали Чигрина кріпше доставать. І коли гетьман Іван Самуїлович во слаа в город свіже войско, неприобикле до штуर्मів, по одході в обоз приобиклих, — то турки, зробивши подкоп, в замку діру вирвавши в п'ятницю, убили спершу Ржевського командира. А потім августа 10-го, в неділю опівдні, коли те ж войско, попившись, поснуло, коли в городі, на учинену подкопами прорву, не кинулися бить на дірах одразу турков і землею в міхах затикати по-прежнему діри, але всі утікать почали і, на мосту обломившись, топилися в воді і на греблі в бігу давилися; де пропало на кілька тисяч козаків, токмо піхота под горою, а москва в замку боронилися до ночі; турки ж решту в городі і за городом скрізь нещадно рубали. І в ту пору, вночі сердюки, оборонивши на греблі переход москві, понабивали в замку повні армати порохом і, замок запаливши, туди ж на греблю напролом чрез турецьке войско, уже Тясьмин перейшовши, пробилися, бо і турки в ту пору були налякані,

коли запалені порохи і армати, порвавши з собою вгору арматні запаси з великим тріском, весь воздух тим освітивши, високо підносити і з висоти на обози пуцати почали...»

IX

Це був страшний вибух — вибух, від якого, здавалося, заколивалась і довго двигтіла земля, дрижав дрімучий бір на горі, де розташувалися московські війська із своїми полководцями — князем Ромодановським, Касимовським-царевичем, гетьманом Самойловичем, Мазепою, калмицьким князем Булатом та іншими; тремтіла і, здавалося, кипіла вогненною піною вода в Тясьміні, через який, мов божевільні, тікали турки, шукаючи порятунку, хиталась і злігала в повітря частинами, цілими баштами і відірваними мурами чигиринська фортеця, цитадель; злітали в повітря будинки, і вже звідти, наче з неба, падали спотворені трупи турків, козаків, москалів, розбиті гармати, лафети, порохіві ящики — все це, здавалось, падало з неба, з палаючого повітря і розліталось навкруги, падаючи у воду, на московські, українські й турецькі обози; деякі гармати і начинені снаряди, кинуті вибухами у повітря, розривались і стріляли вже там, наче якісь невидимі сили стріляли з неба на землю... Ніч на якийсь час перетворилась на день, на страшний, вогнений, з вогненным і камінним дощем день... Та жменька хоробрих — москалі й козаки, — які зважилися висадити себе в повітря разом з фортецею цитаделлю та гарматами, здавалось, помццалися за себе: падаючи з неба на турецьке військо

спотвореними трупами, вони наче хапали втікачів своїми кривавими руками, вражали їх своїми відірваними розтrocтченими головами... Де було жахливе видовище!

— Господи, да не яростію твоєю вияви мене, ніжє гнівом твоїм накажи мене! — злякано бурмотів Самойлович, блідий і зелений, стоячи поряд з князем Ромодановським і дивлячись на цю страшну картину руйнування та на розбите турецьке військо, що безладно тікало, освітлене загравою чигиринської пожежі.

Мазепа, що стояв коло Ромодановського, стримуючи свого білого як сніг коня, що було сторопів від грому вибухів, з посмішкою глянув на гетьмана.

«Се не Дорошенко, — майнуло в його лукавому розумі, — попович — зараз же за молитву... Орар тобі б у руки, а не гетьманську булаву...»

— Кнас! Звели мій калмик айда! — нетерпляче звернувся князь Булат до Ромодановського, блискаючи своїми вузькими, наче осокою прорізаними, очицями. — Вели турка рубав, колов, топив — айда!

Ромодановський здригнувся... Він сам відчував, що тепер саме час сказати це «айда», щоб одразу покінчити з турецьким військом і з цим шмаркачем Юраськом, якому б тільки гусей пасти; але він мовчав, боячись зустрітися з очима князя Булата і Мазепа... Адже в нього там, у Юраська, заложником його улюблений синок... А турки ще минулого тижня прислали до нього сказати, що коли він, князь Ромодановський, поведе своє військо на турків, то вони зараз же, замість сина, пришлють йому його шкіру, набиту сіном... Страшно... Може, й тепер, в цю страшну хвилину, з його, з живого, здирають шкіру... «О-о!» — мимоволі застогнав він.

— Звели айда — колов, ходив, рубав, — айда, кнасі — причепився Булат.

— Рано... почекаємо.... іще не час, — вимовлявся Ромодановський.

— Справді рано, ваша милість, — підлещувався Мазепа, ховаючи свої лукаві очі, бо і Мазепа здогадувався, чого Ромодановський зволікає.

Чигирин тим часом догорав. Окремі спалахи припинилися, — нічому було вже спалахувати, і злочасне місто тільки подекуди тліло й диміло.

— Се бисть град — і се не б'є, — зажурено хитав головою Самойлович.

— Що каже ясновельможний гетьман? — шанобливо поцікавився Мазепа.

— Пропав Чигирин, пропала слава старого Хмеля! — так само зажурено відповів гетьман. — Не в батька син удався.

— Не в батька, а по батькові, — двозначно зауважив Мазепа.

Частина дяківської одежі.

— Як не в батька, а по батькові? — здивувався гетьман.

— Юрась волю Богдана творить...

— Що ти, Іване Степановичу!

— Справді... його се воля, батькова — старого Хмеля...

Самойлович здивовано глянув на нього, видно, нічого не розуміючи. Мазепа вдарив себе в груди.

— Ось тут воля покійного, — таємничо мовив він.

— Як? Що ти?

— Я дістав таємні пакти покійного Богдана з султаном на підданство.

У Самойловича ніби майнула нова думка. Він рвучко повернувся в сідлі і показав рукою кудись далеко, на північ.

— То й він ішов по його слідах? — сказав він загадково.

— Хто, ясновельможний гетьмане?

— Дорошенко...

— По його ж... адже ж інші сліди ведуть прямо туди...

Мазепа не закінчив, але Самойлович сам здогадався, куди ведуть ці інші сліди...

Х

Світало. Чигирин де-не-де димів, являючи собою чорно-сіру купу руїн і попелу. З-за Тясьмину ще долинав відгомін затихаючої боротьби. Турецьке й татарське аллалакання віддалялося. Загони, які переслідували втікачів, поверталися з-за Тясьмину до своїх головних сил. Козаки і московські рейтари гнали полонених невеликими гуртами. Везли частину захопленого турецького обозу з гарматами й наметами. За ними йшло стадо верблюдів, на яких, очевидно урочисто сиділи турки і татари.

— А се що таке? — здивовано спитав Ромодановський, який ще не спішився і з острахом придивлявся до верблюдів і турецьких наметів. — Кого вони ведуть?

— Се верблюди, боярине, — відповів Мазепа, що відїхав від Самойловича, душу якого він уже встиг збентежити своїм лукавим натяком на Сиберію.

— А що на верблюдах? Турки? — дивувався і чогось побоювався князь.

Мазепа стиснув острогами коня і помчав з гори до козаків з верблюдами. Він швидко повернувся і з посмішкою підїхав до Ромодановського.

— Що скажеш, Іване Степановичу? — тривожно запитав воєвода.

— Та наші козаки, боярине, захопили кількасот гетьманів на верблюдах, — із своєю підступною посмішкою відповів Мазепа.

— Яких гетьманів?

— Юраськів Хмельницьких...

— Як? І його взято? — ще більш стривожився боярин.

— Не самого Юраська, а його товариство... Може, волієш сам подивитись?..

Ромодановській, царевич Касимовський, Самойлович, Мазепа і князь Булат з'їхали з горба, на якому вони, очолюючи свої війська, спостерігали за ходом битви і діями загонів, надісланих на захист Чигирина та на його загибель.

Рейтари стягали з верблюдів щось подібне до людських постатей у турецькому вбранні і, сміючись, кидали їх у повітря, на землю або в Тясьмин.

— Пропадай, ти, гаспиде, ач, ідоли, чого понадягали!

— Не кидай у воду, братця! Жінкам пове-
земо — на городи ставити...

— Ай справді горобців лякати! Ох, вони дя-
воли! Хіба ж ми горобці!

— Ворони, братця! Ох, і сміху ж!

Побачивши начальство, рейтари перестали сміятись і лаятись.

— Що се, братці? — запитав Ромодановський, підїжджаючи до однієї постаті.

— Опудала городні, боярине, — се він повдягав опудала і посадив на верблюдів, щоб нас лякати.

Ромодановський не міг не розсміятись: на верблюдах справді чипіли одягнені солом'яні опудала...

— Се турчин так пустив ману заради показу чисельності свого війська, аби ми всує порох

і кулі на порожні намети й опудала вистріляли, — пояснив Самойлович.

Ромодановській тільки руками розвів.

До Самойловича підскакав увесь припорошений пилом і закіптюжений чернігівський полковник Дунін-Бурковський. Один вус його був обсмалений, верх на шапці прогорів, у коня грива обсмалена...

— Що, Василю, мій любий? — співчутливо запитав гетьман.

— Пропав Чигирин! — захекавшись, відповів полковник.

— Бачу, брате...

— Лише не пропала козацька слава і твоя, пане пулковнику! — люб'язно уклонився Мазепа.

— Ех! — у відчаї махнув рукою Бурковський. — Звели, пане гетьмане, наздогнати проклятих... Багато полону — і козаків, і московських людей — зайняли...

— А із сердюків? — запитав Мазепа.

— Покотом полягли...

— Як! Усі?

— Не лічив... лише твого вірного джуру бачив на аркані.

— Пилипа! Кам'яненка! Вбили!

— Не знаю... бачив лише, як татарин на аркані поволік його,..

Ромодановський наказав сурмити загальний відступ... Мазепа похмуро глянув на Чигирин: йому одразу пригадався Кам'янець, золотокоса дівчинка, що пручалась у руках татарина, і цей його вірний джура Пилипко на аркані...

XI

Ми знов у Криму — в цьому казковому краї, де ростуть кипариси і тополі, може, найстрункіші в світі, де небо, і сонце, і зелень, і гірські струмки, і море, і гори, і долини такі чудові, що, здавалося б, там, як у раю, — невичерпне життя, невмируще щастя, нестаріюча молодість прихилились навіки, і люди не знають страждань...

Здавалося б... а тим часом у пору, що ми опи-суємо, це була юдоль людських страждань, хоч як намагалась сама природа дати нам людині розкіш і щастй...

Чимось несказанно жахливим поставав в уяві тоді Крим для руської людини, і особливо для українця. Крим був краєм людської неволі, неволі бусурманської...

І не дивно... Он і тепер турецькі союзники, кримці, повертаючись з України, з-під Чигирина, женуть гурти полоняників: цього разу їм пощастило захопити ще більше, ніж під Кам'янцем, полоняників і полонянок. Одну валку їх, велику, погнали просто у столицю ханів, до Бахчисарая, другу — через Ак-Мечеть, Кйрасу-Базар і Солкат — на Кафу, на головний невольницький ринок.

У цій валці знайомий нам Гирейка мав лише двох полоняників, а перше в нього було чотири, та він сподівався добре збути свій товар. Гирейка протягом усього свого життя ходив із загонами на Україну, причому з єдиною метою — захопити якомога більше живого товару і потім якомога вигідніше продати його в Кафі. Він був гендлярем у душі і хижаком за покликанням: грабунком тільки й жив. Він нічого несіяв, не мав ні города, ні виноградника, а тільки торгував: коли

є в нього люди — людьми торгує; своїх полоняників продав — купує у своїх же землядів, щоб перепродати у треті руки й одержати бакшиш. Нічого купити або нема в кого, — він міняє людей на людей, на коней, на собак, на кинджал, на чубуки; нема ні людей, ні собак, ні чубуків, — він міняє і продає старі халати, капці, пояси.

Тепер у Гирейки двоє високих і кремезних полоняників: один смаглявий, чорний, як халява, українець, з чорним, як вугілля, чубом і з сірими, як каміння Чатир-Дага, очима; другий — рудий, веснянкуватий, мордатий та широкоплечий московський стрілець із полку Каси-мовського-царевича. Гирейка їх дуже пильнує — прикував одного до другого ланцюгом і не спускає їх з ока.

Валка проходить через Ак-Мечеть. Юрби татар, кінних і піших, в'ючні коні, верблюди — все збилося біля мосту через Салгир. Крик, галас, рев верблюдів, іржання коней, лайка і вигуки численних горлянок — неймовірні. Полонених женуть через річку вбрід. Річка вирує, звиваючись і підстрибуючи на камінні, наче за нею хтось мчить слідом; але вона не глибока, бо великих дощів давно не було.

Гирейка переводить і своїх полоняників убрід, поглядаючи на небо, чи швидко сонце стане хилитися на захід, а то дуже-таки пече.

— А се палати калги-салтана, — показує українець своєму товаришеві на казковий, весь розмальований палац на березі Салгиру у затінку розкішних тополь.

— А хто цей калга-салтан? — запитує стрілець, дивуючись із казкового терема, в якому, здавалосьь йому, повинен був жити сам Чорномор — чудо-юдо, сам малий, а борода з півтредцять

ліктів, Чорномор, про якого йому розповідали ще в дитинстві в казках.

— Калга-салтан буде по-нашому так, як гетьман перед царем, так він супроти хана.

— А сам хан не тут хіба живе?

— Ні, він у Бахчисараї, туди далі, назад. А ти що, і тут бував, і там?

— Бував, з Іваном Степановичем Мазепою ми тут було каші доброї наварили... Мазепа від коша, із Запорожжя, з листами посланий був, то й мене з собою брав: я у нього в джурах був.

— А он там гора яка, у! Та й гора ж, братику!

— Ото праворуч?

— Ага, он ніби шатро...

— Се гора, Чатир-Дагом прозивається.

— А за горою що там?

— Там море.

— Море! Що ти! Хвалинське, мабуть?

— Ні. Чорне море.

— Ач, анафеми, куди загнали нас!.. Далеко відсіля рідна сторонка московська...

— Авжеж, далеко, — зітхнув і чубатий українець.

— І нема нам тепер туди ні шляху, ні доріженьки... Ех! Не родила б мати на світ, не довелось би отут мучитись... Ех, служба царська!..

XII

Чубатий українець і був той Мазепин джура, якого під час вибуху в Чигирині Дунін-Бурковський бачив на аркані у татарина. Джуру звали Пилипом, на прізвисько, що дано було йому на Запорожжі, Кам'яненко. Родом він був із Кам'янця, і тому козаки й прозвали його Кам'яненком.

Дивний був цей Пилип. Маленьким Пилипком він бігав по Кам'янцю, любив купатися в Дністрі, сміливіше від усіх ровесників перепливав на той бік бистої річки; одчайдушно лазив по високих скелях, що висіли над містом спритніше за всіх видирав із недоступних нір сивораکش, щурів і стрижив; із спритністю білки лазив по деревах. Його мати ніколи не бачила такої одчайдушно дитини, такого шибайголови, яким був цей Удовиченко, названий так тому, що мати його, народивши ще дівчинку Катрю, сестру Пилипка, овдовіла. Пилипко майже не жив удома і одного дня, саме тоді, як мати його мучилася під час пологів, народжуючи його сестричку, пропав безвісти. Було йому тоді дванадцять років... Мати довго плакала, шукала його, думала, що він утопився чи його звірі розірвали в лісі; а потім і плакати перестала.

А Пилипко опинився на Запорозжжі... Цей сміливий хлопець, вихований на розповідях одного старого сліпого січовика, який доживав свій вік у Кам'янці, побачивши у свого дідуся січовика двох запорожців, що саме збиралися на Січ, по-тай кинув своє рідне місто і через день наздогнав запорожців уже далеко в степу. Він сказав, що хоче козакувати — іти з ними на Січ, хоче «славилицарства добути». Запорожці довго з нього сміялись, а як побачили, що він і справді від них не відставав, біг за їхніми кіньми і плакав, їм стало жаль хлопця. Вони було хотіли повернути його додому до матері, але він і слухати про це не хотів і казав, що швидше помре, ніж повернеться.

— Зарубайте мене, — правив своєї він уперто, — а додому не вернуса.

Нічого було робити — не пропадати ж християнській душі в степу, запорожці узяли його з собою.

Поперемінно їхав він за спиною то в одного запорожця, то в другого, тримаючись за черес і кажучи, що він конче хоче бути козарлюгою, а то й отаманом, а може, й кошовим, і буде бити татар, як сарану.

На Запорозжжі спочатку дивувались цій «кумедній дитині», сміялись, що Харко Дуда і Гнат Рудий «привели дитину», а хто з них був за батька, хто за матір — того не знають; а потім усі полюбили небувалого «козака» і виростили з нього запорожця на славу. Спочатку він їм кашу варив; сало товк на кашу, цибулю кришив, тараню чистив, дьогтем чоботи мастив, коні пас; а потім — диви! — і готовий козак: «Зовсім козак — і чуб так...»

Полюбив Пилипа і батько Сірко. А коли потім запорожці зловили Мазепу, який віз від Дорошенка в подарунок ханові невольників, і хотіли убити його, та не вбили тільки тому, що батько кошовий сказав, що, може, цей пройда Мазепа і знадобиться козакам, коли Мазепа сам став запорожцем, то також полюбив Пилипка і взяв його до себе за джуру, і Пилип не розлучався з Мазепою: був з ним і в Москві, де Мазепа підлещувався до Артамона Матвеева і до князя Голіцина, був і в Криму...

Тільки от під Чигирином Пилипові не пощастило. Він казав Мазепі, що його ніколи не візьмуть у полон, що живим він самому дідькові в руки не дасться... Але трапилось так, що дався не дідькові в руки, а спритному Гирейці. Під час втечі татар з-під Чигирини Пилип погарячував і заскакав надто далеко, рубаючи татарву, мов капусту, і раптом — нічого не пам'ятає... Щось тверде волосяне зашморгнуло йому шию, здавило, миттю стягло із сідла, — і Пилип знепритомнів...